

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN LİRİKASI ERKƏN REALİZM KONTEKSTİNDƏ

İxtisas: 5715.01 – Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi
təhlil və tənqid

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Fidan Nadir qızı Əlizadə**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya elmləri doktoru, dosent

Mahirə Həmid qızı Quliyeva

filologiya elmləri doktoru, professor

Tahirə Qəşəm qızı Məmməd

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, dosent

Vaqif Əziz oğlu Yusifli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ülviyyə Həsəməddin qızı Rəhimova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Mehri Mehdi qızı Quliyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya

elmləri doktoru, professor

İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor

Məhəmməd İrac oğlu Əliyev

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Qədim və zəngin tarixi keçmişə, sabitləşmiş ənənələrə malik, ədəbi məktəblər və görkəmli simalar yetirmiş Azərbaycan ədəbiyyatı zaman-zaman dəyişmələr, yeniləşmələrlə müşayiət olunan inkişaf yolu keçmişdir. Odur ki, ədəbiyyatımızın ayrı-ayrı dövrlərdə əxz etdiyi xüsusiyyətlərin, mövzu və ideya istiqamətlərinin, şəkil və forma transformasiyalarının, sənətkarlıq keyfiyyətlərinin öyrənilməsi hər zaman ədəbiyyatşünaslığın və elmi-nəzəri fikrin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Son illərdə akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən Azərbaycan ədəbiyyatının yeni dövrləşdirmə konsepsiyasının irəli sürülməsi ədəbiyyatın bir sıra prinsiplial məsələlərinə yenidən baxılmasını zəruri etmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi cərəyanların təşəkkülü, inkişafı, təmsilçiləri probleminə yanaşma və təhlillərdə də yeni tendensiyalar özünü göstərməkdədir. Dövləşdirmə konsepsiyasında XVII-XVIII əsrlərin ayrıca erkən yeni dövr ədəbiyyatı kimi səciyyələndirilməsi və həmin mərhələdə erkən realizmin meydana gəlməsi üçün ictimai-sosial, siyasi-iqtisadi şərtlərin mövcudluğu, ədəbi mühitin yeni bir yön alması, əlamətləri, təmsilçiləri haqda irəli sürülən müddəalar realizmin milli qaynaqlarının əsaslandırılması baxımından elmi-nəzəri baza kimi əhəmiyyətlidir. Həmin elmi-nəzəri bazaya əsaslanaraq XVIII əsr ədəbiyyatının yenidən araşdırılmasına, ideya-estetik və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin geniş mənzərəsini üzə çıxarmağa ehtiyac vardır. Bu əsrdə divan ədəbiyyatı ənənələrinin poetikasında baş verən dəyişmələrin xarakteristikası, forma-məzmun yeniliyi, erkən realizmin təmsilçilərinin ədəbi cəbhə formalaşdırması, ədəbiyyatımıza gətirdikləri dəyişikliklərin müəyyənləşdirilməsi irəli sürülən nəzəriyyənin inkişafına və daha da möhkəmlənməsinə xidmət edir. Təqdim edilən dissertasiya işinin mövzusu bu baxımdan aktual və əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan ədəbiyyatında realist ədəbi metod və realizm ədəbi cərəyanına dair XX əsrin əvvəllərindən etibarən istər sırf sözügedən ədəbi axının prinsiplərinin, başlıca əlamətlərinin və

təzahür formalarının müəyyənləşdirilməsinə, istərsə də ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılıqlarında realizmin ilkin elementlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş elmi tədqiqatlar barədə dissertasiya işinin birinci fəslinin ikinci paragrafında ətraflı məlumat verilmiş və mövcud fikirlərə münasibət bildirilmişdir. Burada isə onu qeyd edək ki, son dövrdə bu mövzudakı ən önəmli tədqiqatlar sırasında akademik İsa Həbibbəylinin əsərlərini göstərə bilərik: “Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizm dövrü”¹, “Molla Pənah Vaqif – Erkən realizm ədəbi cərəyanının yaradıcısı”², “Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizm dövrü (XVII-XVIII əsrlər)”³ və s. Alim Molla Pənah Vaqifi erkən realizm ədəbi cərəyanının banisi adlandırır: “*Molla Pənah Vaqifin əsasını qoyduğu erkən realizm ədəbi cərəyanı kifayət qədər istedadlı şairləri və digər yaradıcı qüvvələri öz ətrafında birləşdirmişdir. Müasirləri olan şairlərdən hər biri vahid ideya-sənətkarlıq mövqeyindən çıxış edən yaradıcı qüvvələr olmalarına baxmayaraq, onlar erkən realizmi fərqli mövzu və ideyalarla, habelə yeni bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zənginləşdirmişlər*”⁴.

İsa Həbibbəylinin tədqiqatları bu sahədə yeni araşdırmaları da aktuallaşdırdı. Professor Tahirə Məmmədın “Molla Pənah Vaqif yaradıcılığı məhəlliləşmə və realizm kontekstində”⁵, “Erkən realizm konsepsiyası və tədqiqi problemləri”⁶ “Erkən realizm konsepsiyası

---

¹ Həbibbəyli, İ. Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizm dövrü // Ədəbiyyat qəzeti, – 2018, 13 yanvar, – s. 22-23.

² Həbibbəyli, İ. Molla Pənah Vaqif – Erkən realizm ədəbi cərəyanının yaradıcısı // Ədəbiyyat qəzeti, – 2021, 21 iyul, – s. 16-18.

³ Həbibbəyli, İ. Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizm dövrü (XVII-XVIII əsrlər) // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. [10 cildə]. – c. 4. – Bakı, – Elm, –2021. – s. 5-21.

⁴ Həbibbəyli, İ. Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizm dövrü // Ədəbiyyat qəzeti, – 2018, 13 yanvar, – s. 22.

⁵ Məmməd, T. Molla Pənah Vaqif yaradıcılığı məhəlliləşmə və realizm kontekstində // Molla Pənah Vaqif irsinin elmi-nəzəri dərkı. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsinin AMİU-nun Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrası ilə birgə keçirdiyi elmi-nəzəri seminarın materialları. – Bakı: Nəşriyyat yoxdur, 2017. – s. 13-21.

⁶ Məmməd, T. Erkən realizm konsepsiyası və tədqiqi problemləri // Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: inkişaf mərhələləri və problemləri: [2 cildə]. I cild. – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, – 2018. – s. 208-225.

və tətbiqi problemləri”⁷, “Realizmin tipoloji xüsusiyyətləri və Azərbaycan ədəbiyyatında inkişaf mərhələləri”⁸ və s. məqalələri problemin yeni baxışla işıqlandırılması sahəsində dəyərli araşdırmalardandır. Tədqiqatçı “Erkən realizm konsepsiyası və tətbiqi problemləri” adlı məqaləsində erkən realizm dövrünü daha çox Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında işlənən məhəlliləşmə, yerliləşmə və ya “Türki-bəsit” kimi terminlərlə ifadə edilən və türk xalqları ədəbiyyatlarında oxşar (şeyr dilinin xalq danışığı dilinə yaxınlaşması, atalar sözləri və el məsəllərindən lirik əsərlərdə geniş istifadə, gündəlik məişət məsələlərinin poeziya müstəvisinə gətirilməsi, şairlərin çağdaşı olan insanların əsərlərin əsas qəhrəmanlarına çevrilməsi və s.) təzahür cəhətləri ilə xarakterizə olunan bir dövr kimi müqayisəli şəkildə təhlil edərək yeni elmi qənaətlərə gəlmişdir. Digər türk xalqlarının – osmanlı, türkmən, özbək, qazax ədəbiyyatları ilə müqayisədə erkən realizmin Azərbaycan, xüsusən Vaqif yaradıcılığında daha bariz formada üzə çıxmasını vurğulayan alim yazır ki, “*Vaqif poeziyası erkən realizm nəzəriyyəsi baxımından daha konseptual və çoxtərəflidir. Ondakı dinamiklik öz çoxyönlülüüyü ilə digər türk klassikləri ilə müəyyən paralellikləri əks etdirir; kimisi ilə dil sadəliyinə, şeyr şəkillərinə, bir başqası ilə gerçəkləri işıq və kölgələri ilə əks etdirmə meylinə, başqa birinə ədalətsizliyə tənqidi münasibətinə görə və s.*”⁹

Qeyd olunan tədqiqatlardan da görüldüyü kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında mövcud olmuş digər ədəbi cərəyanlardan fərqli olaraq erkən realizm mərhələsinin mövcudluğunun təsdiqi yeni konsepsiya olduğu üçün kifayət qədər geniş araşdırılmamışdır. Ədəbi-nəzəri fikrimizin tamlığı və inkişafı üçün realizmin ilkin mərhələsinin

---

⁷ Məmməd, T. Erkən realizm konsepsiyası və tətbiqi problemləri // Poetika. İZM. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi əsərləri, – 2018. № 4, – s. 85-97.

⁸ Məmməd, T. Realizmin tipoloji xüsusiyyətləri və Azərbaycan ədəbiyyatında inkişaf mərhələləri // Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: inkişaf mərhələləri və problemləri. İki cild. I cild. – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, – 2018. – s. 187-207.

⁹ Məmməd, T. Erkən realizm konsepsiyası və tətbiqi problemləri // Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: inkişaf mərhələləri və problemləri: [2 cild]. I cild. – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, – 2018. – s. 215.

öyrənilməsi, ideya-sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin incəliklərinin mətnlər əsasında üzə çıxarılıb sistemləşdirilməsi ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısında dayanan başlıca məsələlərdəndir. Bütün bunlar isə “XVIII əsr Azərbaycan lirikası erkən realizm kontekstində” mövzusunda dissertasiya işinin aktual və ədəbi-nəzəri fikrin inkişafı baxımından əhəmiyyətli bir mövzuya həsr olduğunu göstərir.

Qeyd edək ki, XVIII əsr Azərbaycan lirikasının müxtəlif problemlərinə (ümumi xarakteristikası və başlıca xüsusiyyətləri, əsas nümayəndələrinin həyat və yaradıcılıqları, ədəbi dilin milliləşməsi prosesində dövrün sənətkarlarının yaratdığı əsərlərin oynadığı böyük rol və s.) dair sanballı elmi monoqrafiya və tədqiqatlar yazılmışdır. Məsələn, Salman Mümtazın “Azərbaycan ədəbiyyatı. Nişat Şirvani: on ikinci əsr hicri” (Bakı, 1925)¹⁰, “Azərbaycan ədəbiyyatı. Ağa Məsih Şirvani: on ikinci əsr hicri” (Bakı, 1925)¹¹, akademik Həmid Araslının “XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (Bakı, 1956), professor Araz Dadaşzadənin “Molla Pənah Vaqif: həyat və yaradıcılığı” (Bakı, 1966)¹², “XVIII əsr Azərbaycan lirikası” (Bakı, 1980), AMEA-nın müxbir üzvü Əlyar Səfərli və professor Xəlil Yusiflinin birgə yazdıqları “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər)” (Bakı, 2008)¹³, akademik İsa Həbibbəylinin “Molla Pənah olan Vaqif” (Bakı, 2021)¹⁴, dosent Mahirə Quliyevanın “Molla Pənah Vaqif irsi xalq yaradıcılığı ilə klassik poeziyanın qovşağında” (Bakı, 2018)¹⁵, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun hazırladığı “Molla Pənah Vaqif: Həyatı və yaradıcılığı”

---

¹⁰ Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı Nişat Şirvani: on ikinci əsr hicri / S.Mümtaz. – Bakı: Kommunist nəşriyyatı, – 1925. – 72 s.

¹¹ Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı. Ağa Məsih Şirvani: on ikinci əsr hicri / S.Mümtaz. – Bakı: Kommunist nəşriyyatı, – 1925. – 48 s.

¹² Dadaşzadə, A. Molla Pənah Vaqif (həyat və yaradıcılığı) / A.Dadaşzadə. – Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, – 1966. – 188 s.

¹³ Səfərli, Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər) / Ə.Səfərli, X.Yusifli. – Bakı: Ozan, – 2008. – 696 s.

¹⁴ Həbibbəyli, İ. Molla Pənah olan Vaqif / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021. – 157 s.

¹⁵ Quliyeva, M. Molla Pənah Vaqif irsi xalq yaradıcılığı ilə klassik poeziyanın qovşağında / M.Quliyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 216 s.

(Bakı, 2022)¹⁶, dosent Təhminə Bədəlovanın “Məhcur Şirvaninin həyat və yaradıcılığı” (Gəncə, 2012, fil.ü.f.d. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya), akademik Nizami Cəfərovun “Molla Pənah Vaqif” (Bakı, 2017)¹⁷, professor Buludxan Xəlilovun “Molla Pənah Vaqif: özü və tarixin sözü” (Bakı, 2018)¹⁸, Təhfə Dünyamalıyevanın “Molla Vəli Vidadi” (Bakı, 1987)¹⁹, Mehman Əliyevin “Molla Vəli Vidadinin poetik irsi” (Bakı, 2011, fil.ü.f.d. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya)²⁰, Fərrux Rüstəmov və İ.İsayevin “Pedaqoji irsimizdən: M.V.Vidadi, M.P.Vaqif, Q.B.Zakir” (Bakı, 2013)²¹, Kamil Hüseynoğlunun “XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan şeir sənətinin inkişaf xüsusiyyətlərinə dair”²² və s. monoqrafiya, dissertasiya və məqalələri göstərmək olar. Lakin akademik İsa Həbibbəylinin adıçəkilən monoqrafiyası istisna olmaqla yerdə qalan əsərlərdə şair və söz ustalarının yaradıcılıqları sırf erkən realizm kontekstindən təhlil edilməmişdir. Elə məhz bu faktın özü də, yəni təqdim edilən mövzuda elmi əsərlərin az olması da onun aktuallığını şərtləndirən əsas cəhətlərdəndir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin əsas tədqiqat obyektı XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmış şair və söz sənətkarları tərəfindən lirik növün müxtəlif janrlarında qələmə alınmış bədii örnəklərdir. Sözügedən dövrün lirikası haqqındakı elmi-nəzəri ədəbiyyat, həmçinin erkən realizmə dair araşdırmalar da dissertasiyanın tədqiqat obyektinə daxildir. XVIII əsr Azərbaycan

---

¹⁶ Molla Pənah Vaqif: Həyatı və yaradıcılığı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2022. – 341 s.

¹⁷ Cəfərov, N. Molla Pənah Vaqif / N.Cəfərov. – Bakı: Renessans-A, – 2017. – 238 s.

¹⁸ Xəlilov, B. Molla Pənah Vaqif: özü və tarixin sözü / B.Xəlilov. – Bakı: Adiloğlu, – 2018. – 95 s.

¹⁹ Dünyamalıyeva, T. Molla Vəli Vidadi / T.Dünyamalıyeva. – Bakı: Yazıçı, – 1987. – 157 s.

²⁰ Əliyev, M. Molla Vəli Vidadinin poetik irsi: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis./ – Bakı: – 2011. – 180 s.

²¹ Rüstəmov, F. Pedaqoji irsimizdən: M.V.Vidadi, M.P.Vaqif, Q.B.Zakir / F.Rüstəmov, İ.İsayev. – Bakı: Elm və təhsil. – 2013. – 127 s.

²² Hüseynoğlu, K. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan şeir sənətinin inkişaf xüsusiyyətlərinə dair // Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. II kitab. Poetik fikrin təkamülü. – Bakı: Elm, – 2006. – s. 61-70.

lirikasında erkən realizmin yaranmağa başladığını əyani şəkildə sübut edən elementlərin aşkara çıxarılması, yeni mövzu və motivləri ehtiva edən əsərlərin seçilərək ədəbi cərəyanın prinsipləri baxımından təhlil olunması, erkən realizmin gerçəkləşməsini təsdiqləyən poetik vasitələrin incələnməsi isə dissertasiya işinin predmetidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi XVIII əsr Azərbaycan lirikasında özünü göstərən erkən realizm ədəbi cərəyanının əsas əlamətlərinin təzahür etdiyi ədəbi örnəklərdəki başlıca mövzu, motiv dəyişikliklərini, forma yeniliklərini, poetik təsvir və ifadə vasitələrindən istifadədə özünü büruzə verən yeni yanaşma üsullarını, bədii əsərlərin dilinin milliləşməsi səbəblərini, bu prosesə təsir edən amillər və onun nəticələrini, ifadə və üslub yeniliklərini, sənətkarların tarixi gerçəkliyə münasibətlərində yaranmış fərqi, baş verən real hadisələrə əsərləri ilə verdikləri reaksiyaları əyani misallar üzərində təhlil edərək XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında erkən yeni dövrün yaranmasına təsir edən tarixi-sosial şəraitin ədəbiyyata nüfuz parametrlərinin əhatə dairəsini təqdim etmək, erkən realizmin bir cərəyan kimi mövcudluğunu göstərən ideya-estetik əsasları poetikada üzə çıxarıb sistemləşdirməkdən ibarətdir. Araşdırma zamanı qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- XVIII əsr Azərbaycan tarixi gerçəkliyi ilə dövrün ədəbiyyatı arasında sıx əlaqələrin olduğunu, siyasi-ictimai, sosial-iqtisadi hadisələrin ədəbiyyata birbaşa təsiri məsələlərini ədəbi nümunələr əsasında izah etmək;

- Erkən realizmin başlıca xüsusiyyətlərini, nəzəri prinsiplərini, təzahür elementlərini elmi əsaslandırmaqla təhlil etmək, göstərmək;

- XVIII əsr Azərbaycan lirikasında ənənəvilik və yenilik axtarıqlarını aydın göstərən bədii nümunələr üzərində nəzəri müddələri tətbiq etməklə ənənə üzərində yaranan erkən realizmin ilk əlamətlərini açıqlamaq;

- XVIII əsr Azərbaycan lirikasında ictimai-real motivləri tarixi gerçəkliklərlə qarşılıqlı müqayisəli təhlil etmək;

- XVIII əsr Azərbaycan lirikasının janr xüsusiyyətlərini

öyrənmək, klassik və xalq şeiri şəkilləri arasında nisbət dəyişikliyi erkən realizm nöqteyi-nəzərindən, onun yaranmasının əsas şərtlərindən biri kimi əyani bədii nümunələrlə sübuta yetirmək;

- Klassik şeir şəkillərinin işlənmə tezliyindəki geriləmənin səbəblərini aşkara çıxarmaq, onun nəticəsində lirikanın janr palitrasında yaranmış dəyişiklikləri göstərmək;

- XVIII əsr Azərbaycan lirikasında aşiq şeiri janrlarının yeri və rolunun artmasını ədəbi faktlar əsasında izah etmək;

- XVIII əsrdə qələmə alınmış və lirik-epik növə örnək olan tarixi mənzumələrin yaranmasına təsir göstərən ictimai-sosial şərtlər, bu əsərlərdə tarixi gerçəkliyin əks olunma xüsusiyyətləri, müəllif mövqeyinin bəyanolma dərəcələri və özəllikləri, daha əvvəlki yüzilliklərdə və erkən realizm mərhələsində yazılmış bədii əsərlərdə tarixi hadisələrə müraciətin səbəb və məqsədləri arasında oxşar və fərqli cəhətləri aşkara çıxarmaq;

- XVIII əsr Azərbaycan lirikasının sənətkarlıq xüsusiyyətlərini yeni dövrün poetik transformasiyaları baxımından təhlil etmək;

- XVIII əsr Azərbaycan lirikasında erkən realizmin inkişafına xidmət edən bədii təsvir vasitələri və onların səciyyəvi özəlliklərini öyrənmək;

- XVIII əsr Azərbaycan lirikasında erkən realizmin gerçəkləşdiyi poetik örnəklərdə bədii ifadə vasitələrinin funksional-ekspressiv özəlliklərini təhlil etmək.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat zamanı mətnlər üzərində iş aparılmış, hermenevtik tədqiqat üsulundan istifadə edilmiş, sistemli və müqayisəli-tarixi metodun prinsipləri əsas götürülmüşdür. Bundan başqa, dissertasiyada tarixi-tipoloji və müqayisəli-analitik metodlardan da istifadə edilmişdir. Əldə edilmiş materialların təhlili zamanı analiz-sintez, induktiv və deduktiv metodlardan da faydalanmışıq. XVIII əsrin lirikasının poetik sənətkarlıq xüsusiyyətlərini araşdırarkən isə daha çox linqvopoetik təhlil metodununun təhlil üsullarına əsaslanmışıq.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. XVIII əsr lirikasının erkən realizm kontekstində araşdırıldığı bu dissertasiya işində müdafiyyə çıxarılan və mövzunu tam əhatə edən müddəalar aşağıdakılardır:

- Erkən realizmin yaranması tarixi-ədəbi şəraitlə sıx əlaqədə baş vermişdir;

- Divan ədəbiyyatından erkən realizm ədəbi cərəyanına keçidin ideya-estetik əsasları yaranmışdır;

- XVIII əsr lirikasında erkən realizmin yaranmasını göstərən elementlər sistemi mövcuddur;

- XVIII əsr Azərbaycan lirikasında ənənəvilik və yenilik bir-birini qarşılıqlı şəkildə zənginləşdirərək paralel inkişaf etmişdir;

- XVIII əsr Azərbaycan lirikasında yeni aşiq və sevgili xarakterləri, dünyəvi eşqin ifadəsi, real gözəl və gözəlliyin tərənnümü, ictimai-real motivlər geniş yayılmışdır;

- XVIII əsr Azərbaycan lirikasında müraciət olunan ənənəvi janrlarda məzmun və forma transformasiyaları yaşanmışdır;

- Klassik şeir şəkilləri və aşiq şeiri janrlarının qarşılıqlı münasibəti yazılı ədəbiyyatda aşiq şeiri tərzini formalaşdırmışdır;

- Tarixi mənzumələrdə həyat həqiqətlərinin lirik-epik ifadəsi ictimai-real motivləri, tarixiliyi inkişaf etdirmişdir;

- XVIII əsr Azərbaycan lirikasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri, onda baş vermiş dil və üslub dəyişmələri bədii və ədəbi dili zənginləşdirmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. “XVIII əsr Azərbaycan lirikası erkən realizm kontekstində” mövzusunda dissertasiya işinin elmi yenilikləri aşağıdakılardır:

- XVIII əsr Azərbaycan lirikası dövrün tarixi gerçəkliyinin doğurduğu ədəbi hadisə kimi araşdırılarkən həmin dövərdə baş vermiş ictimai-siyasi, sosial olaylar sistemli metoda uyğun olaraq araşdırılmışdır;

- erkən realizmin başlıca xüsusiyyətləri, nəzəri prinsipləri, təzahür elementləri dissertasiya işi səviyyəsində müstəqil tədqiqatda elmi nəzəri-metodoloji prinsiplər əsasında geniş təhlil edilmişdir;

- XVIII əsr Azərbaycan lirikasında yaranmış erkən realizm ədəbi metoduna aid olan bədii nümunələr məhz qədim və zəngin tarixə malik ədəbi ənənələr əsasında araşdırılmış, yeni yaranmaqda olan erkən realizmin klassik ənənələrdən ayrılmadığı, qopmadığı, əksinə ona dayaqlanaraq inkişaf etməsi faktlarla əsaslandırılmışdır;

- dissertasiya işində XVIII əsr Azərbaycan lirikasında yeni

yanarmaqda olan ictimai-real məzmunun, gerçək qadın gözəlliyinin, insani duyğu və düşüncələrin təhlili daha əvvəlki əsrlərin poeziyasındakı oxşar motivlərlə qarşılıqlı müqayisələrdə verildiyi üçün yeniliyin səviyyəsi və əhəmiyyəti daha aydın nəzərə çarpır;

- dissertasiya işində XVIII əsr Azərbaycan lirikasının janr xüsusiyyətləri ilk dəfə olaraq mövzuya uyğun şəkildə erkən realizm kontekstindən araşdırılmışdır;

- XVIII əsr Azərbaycan lirikasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilk dəfə məhz bu dissertasiya işində erkən realizmin yaranmasını gerçəkləşdirən ədəbi vasitə və priyom kimi götürülmüş və onların funksional-ekspressiv özəllikləri məhz bu baxımdan təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Elmi-nəzəri fikrin, yuxarıda sadalanan araşdırma metodlarının müəyyənləşdirdiyi nəzəri-metodoloji prinsiplər əsasında işlənmiş dissertasiya işinin elmi nəticələrinin əsas müddəaları aşağıdakı hallarda istifadə və tətbiq oluna bilər:

- XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatını araşdıran tədqiqatçılar üçün faydalı məlumat mənbəyi ola bilər;

- Azərbaycan ədəbiyyatındakı yaradıcılıq metodları və ədəbi cərəyanları öyrənən mütəxəssislər üçün əsas qaynaqlardan ola bilər;

- Ali məktəb auditoriyalarında xüsusi kurslarda tədris vəsaiti kimi istifadə oluna bilər;

- Mövzu ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün maraqlı mənbə ola bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas müddəa və nəticələri, gəlinən qənaətlər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi dərgi, jurnal və məcmuələrdə, xaricdə və respublikamızda keçirilmiş elmi-praktik konfransların materiallarının dərc olunduğu kitablarda əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi Giriş (16663 – işarə), üç fəsil (I fəsil 3 paraqraf – 75587 işarə, II fəsil 3 paraqraf – 65164 işarə, III fəsil 2 paraqraf – 62697 işarə), Nəticə (5230 işarə) və İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 225344 işarədir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “**Giriş**” hissəsində dissertasiyanın ümumi səciyyəsi verilmişdir. Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsasları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, elmi yeniliyi haqqında ətraflı məlumat verilmiş, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, aprobeiası göstərilmiş, strukturu şərh edilmişdir.

Dissertasiya işinin “**XVIII əsr Azərbaycan lirikasında ictimai-real motivlər**” adlanan birinci fəsil üç paraqraftan ibarətdir.

“**XVIII əsr Azərbaycan tarixi gerçəkliyi və ədəbiyyat**” adlanan birinci paraqrafta XVIII yüzillikdə Azərbaycanda baş vermiş tarixi-siyasi hadisələr, onların ölkədəki ictimai-sosial münasibətlərdə yaratdığı dəyişikliklər, bütün bunların ədəbi düşüncəyə təsiri və bədii yaradıcılıqda yeni meyillərin yaranması və s. kimi məsələlər işıqlandırılmışdır.

XVIII əsr Azərbaycan tarixində Səfəvilər dövlətinin tənəzzülü, mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi, ölkənin cənub və cənub-qərb ərazilərinin işğalı, rus çarizminin Xəzərboyu əyalətlərə dair işğalçı planlarının genişlənməsi, Azərbaycan ərazisində İran-Osmanlı müharibələri və xalq üsyanları ilə başlayır. “*Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısındakı tarixi isə müstəqil və yarıməsli dövlət qurumlarının - xanlıqların tarixindən ibarətdir*”²³.

Daha öncəki yüzilliklərə aid kiçik istisnalar olsa da, məhz XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixin “güzgüsünə” çevrilir, tarixi mənzumələr yaradılır və ədəbi mətn həm də tarixi qaynaq kimi diqqəti cəlb edir.

---

²³ Azərbaycan tarixi [7 cildə] (XIII-XVIII əsrlər) / Məsul red. O.Əfəndiyev. – c. 3. – Bakı: Elm, – 2007. – s. 370.

Gerçəkliyin təsvirinə olan tələbin də təsiri ilə XVIII əsr Azərbaycan poeziyasında səpki-hindi zəifləyir, Füzuli ədəbi məktəbi isə böhran dövrünü yaşayırdı. Ədəbiyyatda, poeziyada bir oyanış, silkələnmə və yenilənmə labüd idi.

Poeziyada yenilik meyilləri adətən sənətkarların fərdi üslublarında təzahür edən bir ədəbi hadisə olsa da, bu tendensiya yalnız geniş miqyas alaraq bütün ədəbi mühitdə hiss olunduqda hadisəyə çevrilə bilər. XVIII əsr şeirində yenilənmə meyilləri həm məzmun, həm də forma baxımından bütün ədəbi aləmi saran bir hadisə kimi diqqəti cəlb edirdi. Bunun isə əsas səbəbi o idi ki, XVIII əsrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi vəziyyəti klassik mərhələdə olduğu kimi stabil deyildi və getdikcə ədəbiyyat istər-istəməz siyasi həyatın tərkib hissəsinə çevrilməyə, onun nəbzini tutmağa başlayırdı. XVI-XVII əsrlərdəki “ədəbi rahatlıq” artıq siyasi-ictimai narahatlıqlar dövrü olan XVIII yüzillikdə sarsılmağa başlamışdı. Azərbaycan xalqının və dövlətinin müqəddəratı, təbii ki, şairləri, söz sənətkarlarını da narahat edən məsələlərdən idi. Bütün bunlar zəncirvari qaydada ilk öncə zehniyyəti dəyişirdi, bu dəyişən zehniyyətin sənət yolu ilə ədəbiyyatdakı təzahürü isə labüd şəkildə yaradıcılıq metodunun dəyişilməsinə, Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizmin yaranmasına və təşəkkülünə gətirib çıxartdı. Sözsüz ki, yeni dövr ədəbiyyatı ilə klassik poeziya arasındakı əvəzlənmə prosesində bir keçid mərhələsinin yaşanması zəruri idi. Həmin mərhələ xalqla hakimiyyətin yaxınlaşması kontekstində divan ədəbiyyatı və şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələrinin sintezində təzahür edir. Bu sintez bir proses kimi XVIII əsrdən fəallaşır və XIX əsrdə aşığı şeiri tərzinin inkişafı ilə daha da güclənir, davamlılığı təmin olunur. İlk dəfə olaraq bu yeni istiqaməti, aşığı şeiri tərzini ədəbiyyatşünaslığımızda cərəyan adlandıran professor Feyzulla Qasımzadə prosesin ardıcılığını izah edərkən onun bir üslub şəklində Xətai ilə divan ədəbiyyatına gəldiyini və Vaqiflə yüksək zirvəyə qalxaraq XIX əsrdə inkişafını vurğulamışdır.²⁴

Birinci fəslin ikinci paragrafı **“Erkən realizmin başlıca xüsusiyyətləri və nəzəri prinsipləri”** adlanır. XVIII yüzillikdə

---

²⁴ Qasımzadə, F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / F.Qasımzadə. – Bakı: Maarif nəşriyyatı, – 1974. – s. 33.

Azərbaycan ədəbiyyatında yaranmaqda olan erkən realizmin ilk ünsürləri və elementləri milli ədəbi-bədii fikir tariximizin inkişafında çox önəmli hadisə və obrazlı təfəkkürün yeni mərhələyə keçidini əsaslandırır.

Erkən realizmin ədəbiyyatşünaslar tərəfindən ilk müşahidə edilən əlamətlərindən biri həyatı gerçəkliyə uyğun təsvir etməsi idi. Lakin bu, daha sonrakı mərhələdə birmənalı qarşılınmamış və ideyanın inkişafına ehtiyac yaranmışdır. *“Ədəbiyyatşünaslıqda bu tarixi mərhələdə ədəbiyyatın xarakterinə uyğun olaraq həyat hadisələrinin, insanın zahiri və mənəvi gözəlliyinin gerçək cizgilərinin mənalandırılmasına üstünlük verildiyi üçün bir müddət həmin dövrün ədəbiyyatı təsviri realizm kimi səciyyələndirilmişdir.”*²⁵ Fikrinin davamında İsa Həbibbəyli Yaşar Qarayevə istinadən “təsviri realizm” anlayışının “XVIII əsrin Azərbaycan reallıqlarını tam ifadə etmədiyini” bildirir. XVII əsrin sonlarından etibarən Azərbaycanda siyasi hadisələrin gedişi, iqtisadi vəziyyət, sosial-ictimai dəyişikliklərə uyğun olaraq maddi tələbatlarla yanaşı, mənəvi ehtiyaclar da dəyişir və yeni şəkil almış ictimai həyatın tələblərini, istəklərini təmin etmək üçün, təbii olaraq, bunlara uyğun yeni incəsənət, ədəbiyyat yaranır. İlk növbədə poeziyanın, xüsusilə də dövrün aparıcı ədəbi növü olan lirikanın və onun ən lakonik, “operativ” janrlarının mövzusu və bu mövzunun bədii ifadə şəkli, üsulu dəyişir. Mövzusu həyatdan alınan poeziyanın qayəsi həyatın realist, gerçək təsvirini verə bilmək idi və bədii üslub da buna uyaraq fəlsəfi-təsəvvüfi “poetik alətlər”dən, mücərrəd-məcəzi təsvir obyektlərindən imtina etməli olurdu. Çünki klassik poeziyanın əsasında başlıca olaraq qazanılan biliklər və təsəvvüf dayanırdısa, XVIII əsrdən etibarən bunlar yerini gerçəkliyə açıq münasibətə, həyatın acılarına, ədalətsizliyə, sosial bərasbərsizliyə qarşı etiraza verməyə başlayır. Bu hal tədricən yayılaraq “kütləvi” şəkil aldıqda və bütün ədəbi prosesi əhatə etdikdə isə ədəbi yaradıcılıq erkən realizm təmayülü ilə realizm cərəyanına keçidə qədəm qoymuş olur.

Özünəməxsus prinsipləri formalaşmağa başlayan erkən

---

²⁵ Həbibbəyli, İ. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm, – 2019. – s. 219.

realizmin əsas xarakterik xüsusiyyətləri dövrün, demək olar ki, əksər sənətkarlarının yaradıcılığında özünü göstərmişdir: xanlıqlara parçalanmış Vətənin ağırları, daha öncəki əsrlərdə şahlıq, sultanlıq dövrünün saray ehtişamını saxlayan və çox vaxt seçilmiş sülalələrin nümayəndələri olan, xalq arasında çox “dolaşmayan”, camaatla aktiv ünsiyyətə girməyən, buna görə də “üstün”, “ələhiddə” statusu təsəvvürü yaradan dövlət adamlarından fərqli olaraq əksəriyyəti sonradan hakimiyyətə gəlmiş və daha əvvəl bir o qədər də nüfuz sahibi olmayan xırda feodallar, mülkədarlar arasındakı çəkişmələr və bu situasiyada şairin mövqeyi: şəraitə dəyişmək arzu və istəyi, bunun üçün kortəbii də olsa, çıxış yolları axtarması, yaxşı-pisi, adillə zülmkarı ayırd etməsi, ən əsası isə öz tərəfini bəlli etməsi, cəmiyyətin bərişmaz ziddiyyətləri, sosial təbəqələr arasında kəskinləşən münasibətlər, üsyanların bədii əksi və s. Yəni XVIII əsrdə yeni ədəbi istiqamətin erkən realizmin yaranmasını labüd edən və onu gerçəkləşdirən amillər artıq yaranmışdı.

“XVIII əsr Azərbaycan lirikasında ənənəvilik və yenilik: erkən realizmin ilk əlamətləri” adlanan üçüncü paraqrafda dövrün sənətkarlarının bədii yaradıcılığında özünü göstərən erkən realizm cizgiləri aşkara çıxarılmış və daha öncəki paraqrafda təhlil olunmuş nəzəri prinsiplər əsasında şərh edilmişdir.

XVIII yüzillikdə bir tərəfdən əsrlərdən bəri davam edib gələn ənənəvi mövzu və motivlər davam etdirilir, digər tərəfdən dövrün ictimai-siyasi hadisələri, yaranmaqda olan yeni mənəvi-estetik dəyərlər ədəbiyyatın mövzusuna çevrilirdi. Sözügedən yüzillikdə ədəbiyyatın hər iki istiqaməti qarşılıqlı təsir və zənginləşmə şəraitində yanaşı addımlayırdı.

Araz Dadaşzadənin də araşdırmalarında XVIII əsr poeziyasındakı klassik və xalq şeiri üslublarının sintezinin, qarşılıqlı nüfuzunun ümumən ədəbiyyat tariximiz üçün əhəmiyyəti vurğulanmışdır: *“XVIII əsr poeziyası olduqca mənalıdır. Burada keçmiş şeirin əsrlərdən bəri cilalanmış, dərinləşmiş ənənələri xalq-aşiq şeiri ilə rastlaşmış, bu iki cərəyan ənənəvi və yenilikçi meyllərin müəyyən müsbət bir sintezinə gətirib çıxarmışdı”*²⁶.

---

²⁶ Dadaşzadə, A. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Məqalələr / tərt. ed. Z.Dadaşzadə, A.Dadaşzadə. – Bakı: Təhsil, – 2017. – s. 69.

XVIII əsr lirikasında birinci meyil hələ də güclü idi və müraciət olunan mövzularla yanaşı, poetik fiqurların, təsvir və ifadə vasitələrinin, müqayisə və qarşılaşdırma obyektlərinin, simvollaşmış obrazların, leksikanın seçilməsində də özünü göstərirdi. Təbii olaraq divan şeiri ənənəsinin: mövzu və poetikasının təsiri daha çox klassik şeir janrlarında, əruz vəznində yazılan əsərlərdə özünü büruzə verirdi. Bu hal XVIII əsrdə erkən realizmin ən yüksək və təsirli səsi olan Vaqif poeziyasından da yan keçməmişdir. Məsələn:

*Ey güli-xəndan, fərağından sənin qan ağlaram.
Eylərəm şamü səhər çaki-giriban ağlaram*²⁷.

Şeirdə vəznin tələbi ilə ərəb-fars mənşəli sözlər işlənsə də, cümlənin əsas qrammatik yükünü daşıyan xəbərlər milli dilə məxsus sözlərdən seçildiyi və əcnəbi leksik vahidlər də artıq “özünü külləşdirilmiş” fonddan götürüldüyü üçün şeirin dili qəlizlikdən uzaqlaşır.

Milliləşmə meylinin güclənməsi xalq poeziyası vəznə olan hecanın ədəbi prosesdə üstünlüyü ələ alması və əruzunu “sıxışdırmağa” başlaması ilə daha da güclənirdi. Akademik İsa Həbibbəyli ədəbiyyatımızda gedən bu dəyişmələri “*erkən realizmin proloqu*”²⁸ adlandırır.

XVIII əsr Azərbaycan lirikasında baş verənləri ümumi şəkildə dəyərləndirsək, nələrə görərik?! Mövzu dəyişir, leksika dəyişir, ifadə tərzə və obrazlar sistemi dəyişir, kriteriyalar dəyişir, şeirin estetikası dəyişir, obyektlərə münasibət dəyişir, rəmzlərin mənalandırılması dəyişir, bütün dövrlərdə lirik şeirin qəhrəmanları olan aşiq və məşuqənin xarakterləri, davranışları belə dəyişir. Aşiq şeirinin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması və yazılı ədəbiyyata təsirinin artması, klassik üslubda yazan şairlərin aşiq şeiri janrlarına müraciət

---

²⁷ Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr [3 cildə] (XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan şeiri) / tərt. ed. C.Qəhrəmanov. – c. 3. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – s. 389.

²⁸ Həbibbəyli, İ. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm, – 2019. – s. 224.

etməsi²⁹ XVIII əsrdə folklorla yazılı ədəbiyyatın sintezi üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Bələliklə, XVIII əsr lirikasında dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin əksi, şairlərin müasirləri olmuş real tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı hadisələrin ədəbiyyat müstəvisində dəyərləndirilməsi, canlı sevgili obrazlarının yaradılması, əruz vəzninin yerini hecaya güzəştə getməsilə paralel şeir dilinin sadələşməyə və xəlqiləşməyə doğru gedişi, klassik lirikanın janrları ilə yanaşı, xalq poeziyası janrlarının yazılı ədəbiyyatda nüfuzunun artması, ayrıca gözəlləmə qoşmaların (bəzən hətta müxəmməslərin), tarixi mənzumə və məktubların yazılması dövrün yeni bir ədəbi cərəyana keçidini şərtləndirən və bunu labüd edən başlıca amillər idi.

Dissertasiyanın birinci fəslinin əsas məzmunu və nəticələrini əhatə edən məqalə və məruzələr dərc edilmiş və elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır.³⁰

Dissertasiya işinin ikinci fəslə **“XVIII əsr Azərbaycan lirikasının janr xüsusiyyətləri”** adlanır. Fəsil üç paragrafdan ibarətdir.

“Klassik şeir şəkillərinin işlənmə tezliyindəki dəyişiklik erkən realizmin ilkin əlamətlərindən biri kimi” adlanan birinci paragrafdə XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında lirikanın janrlarına müraciətdə, yəni şairlərin janr seçimlərində baş vermiş dəyişikliklər və onların səbəbləri incələnməmişdir. Dövrün lirikasında xalq şeiri şəkillərinin işlənmə tezliyi artsa da, təbii ki, klassik şeir janrlarından

---

²⁹ Nəbiyev, A. Azərbaycan aşıq məktəbləri / A.Nəbiyev. – Bakı: Nurlan, – 2004. – s. 37-38.

³⁰ XVIII əsr lirikasında erkən realizmin ilk əlamətləri // – Gəncə: Elmi Xəbərlər Jurnalı. Fundamental Humanitar Və Təbiət Elmləri Seriyası, – 2024. №1, – s. 136-142; XVIII əsr Azərbaycan lirikası və klassik şeir ənənələri // – Bakı: Azərbaycan Ədəbiyyatşünaslığı, – 2020. №1, – s. 54-61; Gözəllik və Gerçəklik // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi nəzəri jurnal, – 2021. №2(116), – s. 335-340; Molla Pənah Vaqif yaradıcılığında xəlqiləşmənin təzahür formaları // “Türkdilli Xalqların Elmi-Mədəni Əlaqələri Müasir Mərhələdə: Tarixi Ənənə və Perspektivlər” Respublika Elmi Konfransının Materialları. – Şamaxı: 29-30 oktyabr, – 2021, – s. 212-214; XVIII əsr Azərbaycan ədəbi mətnlərində bədii dil məsələləri və Vaqif şeirinin dili // Molla Pənah Vaqif. Həyatı və yaradıcılığı (kollektiv). – Bakı: Elm və təhsil, – 2022. – s. 240-256.

da geniş istifadə olunurdu. Lakin klassik janrlarda təsvir və ifadə sadəliyinə meyil güclü idi. Yəni, burada klassik lirik janrların şəkilsə stabilliyindən, dil-üslub baxımından isə yeni keyfiyyət qazanmasından bəhs edə bilərik.

Türkdilli yazılı klassik şeirin ən işlək janrı olan qəzəl XVIII əsrdə də şairlərin yaradıcılığında özünüifadənin ən yaxşı formalarından biri olaraq qalmaqda idi. Dövrün lirikasının dilinin sadələşməsi ilə qəzəl yaradıcılığında yeni rədiflər yaranır: “İgitlərdə”, “Artıqsan”, “Olsun”, “Düşər”, “Ağlaram”, “Gəldim”, “Yoxdur” rədifli qəzəlləri bu baxımdan qeyd etmək mümkündür. Sözügedən yüzillikdə qəsidə nümunələrinə çox nadir hallarda rast gəlinir.

XVIII əsr lirikasında şeir dilinin xəlqiləşdiyini və ictimai motivlərin nəzmin əsas mövzularından birinə çevrildiyini bütün klassik janrlar səviyyəsində görürük. Eyni proses müstəzad janrında da getmişdir.

*Novruzı-bahar oldu, cəhan tazə-tər oldu,
Rəf oldu ələmlər.
Dağıldı bu şadlıq xəbəri dərbədən oldu
Yandı oda qəmlər.
...Ey xəstə Vidadi, bu gün etməzmi sənə rəhm
Sultani-zəmanə?
Bu eydi-mübarəkdə ki, dünya xəbər oldu,
Saçıldı dirəmlər³¹.*

XVIII əsrdə ən çox işlək olan, əvvəlki dövrlərə görə say etibarilə artan və bu yüzillikdə yüksəliş dövrü keçirən janr müxəmməsdır desək, yəqin ki, mübahisə doğurmaz. Dövrün, demək olar ki, bütün şairlərinin yaradıcılığında və müxtəlif mövzularda yazılmış müxəmməslərə rast gəlinir. Molla Pənah Vaqifin “Görmədim” müxəmməsi təkcə XVIII əsr üçün deyil, Azərbaycan ədəbiyyatının bütün mərhələləri üçün mükəmməl və üsyankar lirizmin

---

³¹ Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr [3 cildə] (XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan şeiri) / tərt. ed. C.Qəhrəmanov. – c. 3. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – s. 327-328.

nümunəsi, ən əsası isə erkən realizmin bariz örnəyidir. Akademik İsa Həbibbəyli yazır ki, *“Görmədim” şeiri Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizmin kulminasiya nöqtəsidir*”³².

XVIII əsrdə klassik şeirin digər şəkillərinin – yəni tərəcibənd, müsəddəs, mürəbbə, müəşşər, rübai kimi janrların kiçik istisnalarla bütün şairlərin yaradıcılığında işlədildiyini görürük. Bu mərhələdə Azərbaycan klassik poeziyası ənənə üzərində inkişafını davam etdirmiş, bu dövrə qədər mövcud olmuş formalardan yaradıcı şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu yüzillikdə klassik divan şeiri janrlarında yazılmış şeirlər xalq şeiri üslubundakı lirik örnəklərdən çox vaxt sadəcə forması, şəkli xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Məzmun və leksika baxımından isə lirikanın hər iki qolunun bir-birini tamamladığı şübhəsizdir.

İkinci fəslin ikinci paragrafı **“XVIII əsr Azərbaycan lirikasında aşiq şeiri janrlarının yeri və rolu”** adlanır. XVIII yüzillikdə Azərbaycan lirikasında bütün ədəbi mühit müstəvisində çox aydın müşahidə olunan bir tendensiya hakim idi: yazılı ədəbiyyat nümayəndələri aşiq şeiri şəkillərinə daha sıx-sıx müraciət edir, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif, Məhcur Şirvani, Şəkili Nəbi və digər şairlərin yaradıcılığında aşiq şeirinə geniş istifadə edilir. Dövrün ədəbi prosesini izləyən prof. Nizami Xudiyev yazır ki, *“XVII əsrdən sonra klassik üslubun mövqeyi zəifləyir, ... folklor üslubu irəli çıxıb milli ədəbi dilin funksional-qneseoloji bazasını müəyyənləşdirir”*³³. Poeziyada xalq şeiri üslubunun üstünlük qazanması, aşiq şeiri janrlarının işlənmə tezliyinin artması ilə Azərbaycan ədəbi dilinin milliləşməsi prosesi bir-birilə düz mütənəşib şəkildə inkişaf edir.

Dövrün poeziyasında şeirimizin folklor qoluna məxsus lirik janrlar içərisində qoşma xüsusilə fərqlənir. Həm klassik, həm də aşiq şeiri şəkillərində poetik söz inciləri yaradan Vidadinin qoşma janrındakı tənisləri şairin doğma dildəki kəlmələrin məna qatlarına vaqif olub onları ustalıqla işlədə bilməsi ilə yanaşı, ədəbi dilin

---

³² Həbibbəyli, İ. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm, – 2019. – s. 222.

³³ Xudiyev, N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik / N.Xudiyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – s. 197-198.

normalarına da tam şəkildə uyğunlaşdırdığını göstərir:

*Ey dəhanı şəkər, ləbləri badə,
Gün camalın eşq əhlinə ayinə.
Üzün gördü şeyda könül məst oldu,
Nə hacət ki, həşr olunca ayinə.*³⁴

XVIII əsr Azərbaycan lirikasında aşiq şeirinin geniş işlənən janrlarından gəraylı və bayatılar da diqqəti cəlb edir. Bu əsrdə gözəlləmələr, vücudnamələr də yazılırdı. Bu baxımdan şair Salehin vücudnaməsi həmin yüzillikdə insan ömrünün təsvirinə həsr olunmuş şeir nümunəsi kimi seçilir.

Sevgilinin qadın olduğu açıq-aşkar bilindiyi XVIII əsr lirikasında qadın hüsnünün vəsfinə, çox vaxt bədənnüma təsvirinə, bəzən hətta üz cizgilərinin detallarının çeşidli bənzətmə obrazları ilə müqayisəli şəkildə təşbih və epitetlərlə rəssam kimi çəkilməsinə, geyimi, gəlişi, gedişi, yerışı (mütləq sallanaraq yeriməsi), təbəssümü, ixtilatı və s.-nin hərtərəfli yer aldığı şeirlər çoxluq təşkil edir.

Dövrün poeziyasında gözəlləmələrin geniş işlənməsi aşiq şeirinin yazılı ədəbiyyatda özünə yer tapması və təsdiqlənməsi ilə əlaqədar idi.

*Qamətin, gərdənin, boyun gözəldir,
Müşkin, ireyhanın, buyun gözəldir,
Səni sevən deyir bu ən gözəldir,
Hərgiz olmaz bu dünyada belə qız.*³⁵

XVIII əsr lirikasında özünü bürüzə verən yeniliklər sırasında bu dövrdə şairlər arasında şeirləşmələrin, mənzum məktublaşmaların və aşiq şeirinin təsiri ilə deyişmə şəklində nəzm nümunələrinə meylin artmasını da göstərə bilərik. Klassik divan şeirində də rast gəlinən və müşairə adlanan bu şəkllə nümunə kimi Hüseyn xan Müştəqın müxəmməs janrında Vaqifə yazdığı cavabı göstərmək olar.

³⁴ Molla Vəli Vidadi. Əsərləri / tərt. ed. H.Araslı. – Bakı: Öndər nəşriyyatı, – 2004. – s. 32-38.

³⁵ Molla Pənah Vaqif: Həyatı və yaradıcılığı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2022. – s. 140.

İkinci fəslin “**Lirik-epik janr: tarixi mənzumələr**” adlanan üçüncü paraqrafında XVIII əsr poeziyasında ayrıca bir janr olaraq diqqəti cəlb edən tarixi mənzumələrdən bəhs edilmişdir. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, bu dövrdə tarixi mənzumələrə olan meylin artmasının ictimai səbəbləri ilə yanaşı, ədəbi prosesdəki zövq, tələb dəyişikliklərinin də təsiri vardır. Bu yüzillikdə yazılmış aşağıdakı tarixi mənzumələr həm sənətkarlıq, həm də tarixilik baxımından xüsusilə seçilir: Molla Vəli Vidadinin “Müsibətnamə”, Şakir Şirvaninin “Əhvali-Şirvan” əsərləri, Ağa Məsih Şirvaninin “Eşidin etdiyini Şahsevən Əhməd xanın” misrası ilə başlayan müxəmməsi və s. Sonuncu əsər Azərbaycan xanlıqlarının çəkişmələrini, vahid dövlət uğrunda mübarizələrini, lakin hər birinin bu intriqalarda qurbana çevrildiyini poetik dillə təsvir edən, bütünlükdə millət adına qəmli və kədərli bir tarixin bədii ifadəsidir. Çünki vaxtilə xanlıqların yaradılması “*müstəqil dövlətçilik şüurunun formalaşmasında mühüm amilə çevrilmişdir*”³⁶ də, onların bir-biriləri ilə çəkişmələri və bir araya gələ bilməmələri səbəbindən isə Azərbaycan bütövlükdə Çar Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrilmişdi. Təbii ki, mənzumədə bununla bağlı misralar da yer almışdır:

*Qıldı bu sərriştədə hər hal ol sə'yü əmək,
Etmədi təqsir hər dəm verdi simü zər, yemək,
Gəldilər Carü Tala bəylər tətəmi binəmək,
Keçdi çox cənglər aradan, tul olur şərhlə eyləmək,
Öldü əvvəl Hacı xan tək növcəvan fərzanə bax.*³⁷

Vidadi müdrik el ağsaqqalı və şair kimi vətəninə baş verən bu savaqları ürək ağrısı ilə, şeirin dili ilə desək, ürək qanı ilə qələmə alır və eyni millətin nümayəndələri arasındakı nifaq və müharibənin dəhşətlərini “tul olur şərhlə eyləmək” şəklində ifadə edir.

XVIII əsrdə qələmə alınmış digər tarixi mənzumələrdə də lirik-epik lövhələrlə həmin dövr Azərbaycanının tarixi mənzərəsi

---

³⁶ Həbibbəyli, İ. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm, – 2019. – s. 210.

³⁷ Molla Vəli Vidadi. Əsərləri / tərt. ed. H.Araslı. – Bakı: Öndər nəşriyyatı, – 2004. – s. 76.

yaradılmışdır. Xanlıqlar dövrünün bütün məşəqqət və ziddiyyətləri həmin mənzumələrdə əks olunmuşdur. Tarixi mənzumələrin qələmə alınması, eyni zamanda, XVIII əsr Azərbaycan poeziyasının janr spesifikasiyasını müəyyənləşdirən cəhətlərdən biridir.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin əsas məzmun və nəticələrini əhatə edən məqalə və məruzələr dərc edilmiş və elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır³⁸.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslı **“XVIII əsr Azərbaycan lirikasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri”** adlanır.

“XVIII əsr Azərbaycan lirikasında erkən realizmin inkişafına xidmət edən bədii təsvir vasitələri və onların səciyyəvi özəllikləri” adlanan birinci paraqrafda XVIII əsr lirikasını səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətlər, ən əsası isə təfəkkürdə yaranmış dəyişiklik, ətraf aləmə, baş verən hadisə və olaylara, siyasi-ictimai və sosial duruma əvvəlki dövrlərlə müqayisədə nisbətən tənqidi münasibət, təbiət hadisələrinin ictimai yöndən mənalandırılması, ictimai həyatla assosiasiya edilməsi, insanda oyatdığı fərqli duyğular, didaktikanın öz yerini tədricən satirik yanaşmaya güzəştə getməsi və s. *“sözlərin yeri dar, fikirlərin yeri geniş olan”*³⁹ lirik janrlarda söz ustalarının poetika sənətinin incəliklərindən bəhrələnməsində də özünü göstərməsi məsələləri öyrənilmişdir.

Dövrün erkən realizm nöqteyi-nəzərindən səciyyəvi ədəbi

---

³⁸ XVIII əsr lirikasında klassik şeir şəkillərinin işlənmə tezliyi // Ümummillı Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101 illiyinə həsr olunmuş *“Azərbaycanşünaslığın Aktual Məsələləri”* XV Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. – Bakı: 2-3 may, – 2024, s. 365-367; Əlizadə, F. XVIII əsrin janr spesifikasiyası // BSU Azerbaijani Oriental Studies in the context of East-West Scientific-Cultural Socio-Political dialogue. International conference. – Bakı: 14-15 december, – 2022, – s. 303-304; Yazılı şeirdə aşıq şeiri janrları // – Bakı: Filologiya Məsələləri, – 2020. №1, – s. 321-330; Lirikada dünyəvilik: aşıq şeiri ilə müqayisəli təhlil // Ümummillı Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş *“Azərbaycanşünaslığın Aktual problemləri”* XIII Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransın Materialları. – Bakı: 4-5may, – 2022, – s. 186-189; Molla Vəli Vidadinin *“Müsibətnamə”* poeması // – Bakı: Elmi İş. Beynəlxalq elmi jurnal, – 2021: C.1. №1. – s. 66-68.

³⁹ Paşayev, M.C. *Ədəbiyyatşünaslığın əsasları* / M.C.Paşayev, P.Xəlilov. – Bakı: Maarif, – 1972. – s. 72.

örneklərində poetik sənətkarlıq baxımından iki tendensiya özünü göstərir: a) ənənədən gələn klassik obrazların yeni düşüncə tərzinə xidməti və b) yeni baxışın, fərqli fikir və təfəkkürün doğurduğu orijinal təsvir və ifadə. Ədalət naminə demək lazımdır ki, məhz XVIII əsrdə bu iki qol paralel şəkildə, bərabər addımlamış, necə deyirlər, atbaşı getmişdir. Önemli bir nüansı da qeyd etmək yerinə düşərdi: XVIII əsr Azərbaycan realist şeiri dedikdə ilk öncə Molla Pənah Vaqif ağla gəlir və bu baxımdan məhz onun yaradıcılığı daha geniş tədqiq olunmuşdur. Odur ki, biz burada ağırlığı daha çox yüzilliyin digər şairlərinin əsərlərinə verməyi uyğun gördük. Bununla da hadisənin bir şəxsin yaradıcılığına deyil, dövrün ümumi ədəbi prosesinə aid olması qənaətinə gəldik.

Bütövlükdə isə XVIII əsr Azərbaycan lirikasını sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından izlədikdə ilk öncə nəzəri cəlb edən budur ki, dövrün şairlərinin əsərlərində obrazlı düşüncə Füzuli şeiri səviyyəsinə yüksələ bilməsə də, əksər sənətkarların, *“xüsusilə də klassik irsə daha çox bağlı olan Şirvan ədəbi məktəbinin nümayəndələrinin yaradıcılığında Füzuli təsiri hər addımda özünü göstərirdi”*⁴⁰.

Bütün bunlara əsasən XVIII əsr lirikasını yeni ilə köhnə ədəbi zövqlərin qovuşduğu poeziya kimi dəyərləndirmək olar. Bunu dövrün bədii örneklərinin leksik və sintaktik vahidlərinin təhlili zamanı da açıq-aydın görürük. Eyni anlayış və məfhumları bildirən ərəb və fars dillərindən götürülmüş kəlmələrlə yanaşı, Azərbaycan dilindəki qarşılıqlarının da işlənməsi, söz birləşmələrinin milli şəkilləri ilə izafətin, yəni əcnəbi qələbin paralel istifadəsi və s. bunlara misal ola bilər.

Dövrün ədəbi nümunələrinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin təhlili bir özəlliyin də aydınlaşdırılmasına imkan yaratdı. XVIII əsrdə lirik janrlarda qələmə alınmış əsərlərdə dövrə tənqidi münasibət, zamandan və zəmanə adamlarından şikayət artdıqca, yəni real “təhlillər”, hadisələrə “ayıq baxış” gücləndikcə klassik obrazlılıq azalır və zəifləyir. Paraqrafda bütün bunlar dövrün sənətkarlarının əsərlərindən gətirilmiş və ən başlıcası erkən

---

⁴⁰ Bədəlova, T.K. Məhcür Şirvaninin həyat və yaradıcılığı: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis./ – Gəncə: 2013. – s. 85.

realizmin gerçəkləşdiyini təsdiqləyən nümunələrdəki bədii təsvir vasitələri – tosif, təşbih və onun növləri – ləffü nəşr, təqid, təşbihi-bəliğ, təşbihi-təfzili, istiarə, mübaliğə, kiçiltmə və s.-nin təhlili prosesində öyrənilmişdir.

Üçüncü fəslin ikinci paragrafı “**XVIII əsr Azərbaycan lirikasında erkən realizmin gerçəkləşdiyi poetik örnəklərdə bədii ifadə vasitələrinin funksional-ekspressiv özəllikləri**” adlanır. Dövrün poeziyasında real insan surətinin yaradılmasında, sevgilinin – gözəlin portretinin çizilməsində sənətkarların müraciət etdikləri ləfzi gözəlliklər də maraq doğurur. Məsələn, aşağıdakı parçada orijinal cinasla qarşılaşırıq:

*Həzər qıl yarın, ey dil, gör gözü küncüdəki xali,
O bir əyyarı-hindudur kim, olmaz fitnədən xali.*⁴¹

Nişat Şirvani burada xal(+i) və xali sözlərinin fonetik omonimliyindən istifadə edərək obrazın zahiri və daxili keyfiyyətlərini qarşılaşdırmışdır.

XVIII əsr erkən realist Azərbaycan lirikasının poetikasının təhlili zamanı çox vaxt “daşlaşmış ifadələr” adlandırılan frazeoloji birləşmələr üzərindən keçmək olmaz. Məsələn, dövrün müqtədir sənətkarı Nişat Şirvani əhli vətəndən, müasirlərindən gördüyü hədsiz (əz-bəs) sitəmi dilə gətirmiş və qürbət həyatının acısını oxucuya daha təsirli çatdırmaq üçün bir beytində “üz gör(mə)mək” və “baş alıb” getmək frazeologizmlərindən bədii mətnin tələblərinə uyğun şəkildə istifadə etmişdir.

XVIII əsr Azərbaycan lirikasında işlənən **bədii xitablar** xüsusilə ötən yüzilliklərin bədii nümunələrindən çox fərqlənir. Dövrün lirikasındakı xitabların araşdırılması zamanı maraqlı bir məqam diqqətimizi cəlb etdi: əgər əvvəlki yüzilliklərin poeziyasında aşıq-şair daha çox sevgiliyə, saqiyyə, öz könlünə, şama, pərvanəyə, Aya və sairə kimi obyektlərə müraciət edirdilərsə, XVIII əsrdə daha çox dostlara, vətəndən yəni şairin zülm, istibdad və gördüyü ədalətsizlik üzündən tərki etməyə məcbur olduğu diyardan köçən

---

⁴¹ Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr [3 cilddə] (XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan şeiri) / tərt. ed. C.Qəhrəmanov. – c. 3. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – s. 194.

quşlara müraciətlə daha tez-tez qarşılaşırıq və burada “məşhur durnalar” istisna təşkil etmir. Məsələn, Xəstə Qasım şeirlərindən birində yazır:

*Hər ikiniz yaşıl başlı sonasız,
Mənim gizli dərdim pünhan qanasız,
Ayrılır, sağlığınan qalasız,
Qasım gedir Dağıstana, kəklilər⁴².*

XVIII əsr Azərbaycan lirikasında erkən realizmin yaranmasının əsas əlamətlərindən biri də şeir dilinin sadələşməyə doğru getməsi, xalq şeir dilinin leksik fondundan istifadənin geniş xarakter alması, xalq yaradıcılığına xas düşüncə və ifadə tərzinin, folklor örnəklərinin klassik şeirə gətirilməsidir. Bunu da daha çox **irsalül-məsəllərin** işlədilməsində əyani şəkildə görürük.

Paraqrafda XVIII əsr lirikasının dilində təzad, touzu, təkrir, bədii sual, təzmin və s. kimi bədii ifadə vasitələri və onların funksional-ekspressiv xüsusiyyətləri də öyrənilmişdir.

XVIII əsr Azərbaycan lirikasının poetik sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bir daha göstərir ki, sənətkar istedadı və şairlik qabiliyyətinin, şeir yazmaq bacarığının, sadəcə, qafiyə taparaq, vəznə gözləyərək nəzm yazmaq işindən çox yüksək, hətta fəvqəlbəşər bir lütf olduğunu təsdiqləyən ilk meyar məhz dünyaya, hadisə və olaylara fərqli baxışla, digərlərinin görə bilmədiyi tərəfləri görə bilməklə yanaşı, poetika elminin incəliklərini dərinləndirən öyrənilən fərqli gördüyünü fərqli təqdim etməyi də bacarmaqdır. Dövrünün, zamanının ruhunu poeziyaya gətirərək yeni ədəbi-bədii zövqün formalaşmasına böyük töhfələr vermiş və Azərbaycan ədəbiyyatını yeni – erkən realizm mərhələsinə daşımış XVIII əsr lirikləri də klassik poeziyadan gələn ənənəvi poetika sənətini dövrün poetik tələblərinə uyğunlaşdırmış, bu çətin və məsuliyyətli missiyanı yerinə yetirməyi bacarmışlar. Ən başlıca və tədqiqatın mövzusu baxımından önəmli məqam isə odur ki, XVIII əsr Azərbaycan lirikasında erkən realizmin əsas əlamətlərindən olan divan şeiri ilə realizm arasındakı keçid funksiyasını dövrün ədəbi örnəklərinin

---

⁴² Xəstə Qasım. / tərt. ed. M.İ.Qaraxanlı “Alışiq”. – Bakı: Nurlan, – 2010. – s. 77.

sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin təhlili zamanı da açıq-aydın görürük.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin əsas məzmun və nəticələrini əhatə edən məqalə və məruzələr dərc edilmiş və elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır⁴³.

“XVIII əsr lirikası erkən realizm kontekstində” mövzusunda dissertasiya işi üzərində çalışarkən dövrün lirik növdəki ədəbi-bədii örnəkləri mövzu baxımından incələnmiş, araşdırılmışdır. Qoyulmuş problemlə bağlı mövcud elmi monoqrafiya və əsərlərdən də faydalanaraq aparılan tədqiqat əsasında aşağıdakı **nəticələrə** gəlinmişdir:

– Hər bir dövrün ədəbiyyatı yarandığı coğrafiyanın, epoxanın və ictimai-sosial, ədəbi-bədii mühitin aynasıdır. Odur ki, bütün zamanlarda ədəbi nümunələrdə dövrün gerçəkliklərinə, baş vermiş tarixi-ictimai hadisələrə bu və ya digər dərəcədə, bilavasitə və ya dolayısı ilə münasibət bildirilmişdir. XVIII əsr Azərbaycan lirikasında isə ictimai-real motivlər öncəki yüzilliklərlə müqayisədə xeyli artır, baş verən tarixi hadisələrə birbaşa açıq reaksiyalar özünü göstərir, olaylar təhlil edilir, neqativ, xoşagəlməz halların səbəbləri axtarılır, ədalətsizliklərə qarşı açıq etirazlar edilir, bəzən hətta gələcək barədə proqnozlar da verilir;

– XVIII əsr Azərbaycan tarixi gerçəkliyi və bədii ədəbiyyat arasında sıx əlaqə və qarşılıqlı təsir mövcud idi. Hər bir dövrdə olduğu kimi, bu yüzillikdə də ədəbiyyat dövrün səsi və ədəbi faktı idi. Belə ki, bədii əsərlərdən çıxış edərək dövr haqqında aydın təəssürat yaratmaq, bəzi məsələlərin mahiyyətinə varmaq, ictimai-sosial, ailədaxili münasibətlər, hətta milli geyimlər, adət-ənənələr, hakim təbəqələr, yerli feodallar və rəiyyət arasındakı gərginliklər, onların səbəbləri və s. haqqında məlumat almaq mümkündür;

– Dövrün lirikasının əsas qəhrəmanları olan aşiq və məşuqə obrazlarının xarakterlərində keyfiyyət dəyişiklikləri özünü göstərir. Məşuqə öz gerçəkliyi, həyatiliyi, sevgi etiraflarına qarşı, mimik

---

⁴³ XVIII əsr Azərbaycan lirikasında erkən realizmi səciyyələndirən bədii təsvir vasitələri (bədii təyinlər əsasında) // – Bakı: Poetika.İzm. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi əsərləri, – 2023. №1, – s. 118-124; XVIII əsr Azərbaycan lirikasında bədii təsvir vasitələri // – Bakı: Poetika.İzm. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi əsərləri, – 2022. №1, – s. 63-70.

işarələrlə də olsa, cavabları, aşıq isə fəallığı, aktivliyi, hətta arzularının reallığı və dünyəviliyi ilə diqqəti cəlb edir;

– XVIII əsr lirikasında real, müəllifin çağdaşı olan və konkret xüsusi isimlərlə adlandırılan qadın obrazlarının canlı cizgilərlə zahiri və daxili portretləri yaradılır. Zahirən gözəl olan sevgilinin əqli keyfiyyətləri, idraki məziyyətləri də önə çəkilir, vəsf edilir və ən əsası isə onun məhz bu xarakterdə olması arzulanır;

– Azərbaycan elmi-nəzəri fikrində XX əsrin əvvəllərindən etibarən realizm və onun ayrı-ayrı mərhələləri, onların təsnif prinsipləri, bu zaman əsas götürülən müddəalar, bütün bunların ədəbiyyatşünas alimlərin əsərlərində işlənilməsi və s.-nin xronoloji ardıcılıqla izlənilməsi, erkən realizmin başlıca xüsusiyyətləri və müəyyənlanmış nəzəri prinsiplərinin öyrənilməsi, dövrün ədəbiyyatının məhz bu əsaslarla nəzərdən keçirilməsi göstərdi ki, XVIII əsr Azərbaycan lirikasında bu prinsiplərə tabe olan bədii əsərlər yaranmışdır;

– Hər bir yeni yalnız ənənə üzərində yüksəldikdə uzunömürlü və əsaslı olur. XVIII əsr Azərbaycan lirikası özündən əvvəlki ədəbi ənənələr üzərində inkişaf edərək, mühitin və dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılaraq davam və inkişaf etdirilməklə yanaşı, yenilikləri də ehtiva etmişdir;

– XVIII əsr Azərbaycan lirikasının janr xüsusiyyətlərinin erkən realizm kontekstindən araşdırılması da onda gedən dəyişikliklərin elmi-məntiqi izahını açıq göstərir;

– Erkən realizmin ilkin əlamətlərindən biri olan klassik şeir şəkillərinin işlənmə tezliyindəki dəyişikliklər, daha əvvəlki dövrlərdə populyar olmuş janrlara artıq müraciət olunmaması və əksinə, daha əvvəllər nadir hallarda istifadə olunan janrlarda şeirlərin daha çox yazılması da XVIII əsr lirikasının əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir;

– XVIII əsr Azərbaycan lirikasında aşıq şeiri janrlarının yeri və rolunun artması, bədii ədəbiyyat nümunələrində canlı xalq dilinin leksik vahidlərinin sıx-sıx işlədilməsi, folklor motivlərinə, xalq təfəkkürünün qiymətli incilərinə, məsələn, atalar sözləri və məsəllərə müraciətin geniş yayılması və s. yeni ədəbi zövqün və yaradıcılıq metodunun formalaşmasının nəticəsi idi;

– XVIII əsrdə yaranmış və lirik-epik növə məxsus olan tarixi mənzumələr sözügedən yüzilliyin ədəbiyyatındakı yaradıcılıq axtarışlarındanır;

–XVIII əsr Azərbaycan lirikasının sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin araşdırılması həmin dövrdə erkən realizmin yaranmağa başladığını təsdiqləyən arqumentləri ortaya qoyur;

–XVIII əsr Azərbaycan lirikasında işlədilən bədii təsvir vasitələri və onların səciyyəvi özəllikləri də erkən realizmin inkişafına xidmət etmişdir;

–Poetik örnəklərdə bədii təsvir və ifadə vasitələrinin funksional-ekspressiv özəlliklərinin öyrənilməsi, ictimai məzmunun daha təsirli ifadəsində onlardan məqsədyönlü şəkildə istifadə edilməsi XVIII əsr Azərbaycan lirikasında erkən realizmin gerçəkləşdiyini göstərən əsas əlamətləri üzə çıxarır.

Tədqiqatın əsas məzmunu iddiaçının aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır:

1. Əlizadə, F. XVIII əsr Azərbaycan lirikası və klassik şeir ənənələri // – Bakı: Azərbaycan Ədəbiyyatşünaslığı, – 2020. №1, – s. 54-61.
2. Əlizadə, F. Yazılı şeirdə aşiq şeiri janrları // – Bakı: Filologiya Məsələləri, – 2020. №1, – s. 321-330.
3. Əlizadə F. Güzəllik və Gerçəklik // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi nəzəri jurnal, – 2021. №2(116), – s. 335–340.
4. Əlizadə F. Molla Pənah Vaqif yaradıcılığında xəlqiləşmənin təzahür formaları // “Türkdilli Xalqların Elmi-Mədəni Əlaqələri Müasir Mərhələdə: Tarixi Ənənə və Perspektivlər” Respublika Elmi Konfransının Materialları. – Şamaxı: – 29-30 oktyabr, – 2021, – s. 212-214.
5. Alizade, F. Klassik şiir Türlerinde Halkçılık Süreci // Ufuk Universitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, – Ankara: Ufuk Üniversitesi Yayınları, 8-14 Şubat, – 2021. – s. 74-80.
6. Ализаде, Ф. Особенности проявления традиций и новаторства в классической Азербайджанской поэзии // – Київ: Вчені Записки Таврійського Національного Університету Імені Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика. – 2021. Т.32. №5. – с. 49-55.
7. Əlizadə F. Lirikada dünyəvilik: aşiq şeiri ilə müqayisəli təhlil // Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın Aktual problemləri” XIII Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransın Materialları. – Bakı: 4-5may, – 2022, – s. 186-189.
8. Əlizadə, F. XVIII əsrin janr spesifikasiyası // BSU Azerbaijani Oriental Studies in the context of East-West Scientific-Cultural Socio-Political dialogue. International conference. – Bakı: 14-15 december, – 2022, – s. 303-304.
9. Əlizadə, F. XVIII əsr Azərbaycan lirikasında bədii təsvir vasitələri // – Bakı: Poetika.İzm. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi əsərləri, – 2022. №1, – s. 63-70.

10. Alizade, F. XVIII. Yüzyıl Azərbaycan Şiirində Edebi Dil Meseleləri // Uluslararası Türkoloji Kongresi; Arayışlar və yönelimler, – Karabük: 16-18 mayıs, – 2022: – s. 74-80.
11. Əlizadə, F. Bədii ifadə vasitələrinin funksional ekspressiv özəllikləri (XVIII əsr Azərbaycan lirikası əsasında) // – Bakı: Filologiya və Sənətsünaslıq, – 2023. №2, – s. 186-192.
12. Əlizadə, F. XVIII əsr Azərbaycan lirikasında erkən realizmi səciyyələndirən bədii təsvir vasitələri (bədii təyinlər əsasında) // – Bakı: Poetika.İzm. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi əsərləri, – 2023. №1, – s. 118-124.
13. Əlizadə, F. XVIII əsr lirikasında klassik şeir şəkillərinin işlənmə tezliyi // Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın Aktual Məsələləri” XV Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. – Bakı: 2-3 may, – 2024, s. 365-367.
14. Əlizadə, F. XVIII əsr lirikasında erkən realizmin ilk əlamətləri // – Gəncə: Elmi Xəbərlər Jurnalı. Fundamental Humanitar və Təbiət Elmləri Seriyası, – 2024. №1, – s. 136-142.
15. Əlizadə, F. Erkən realizmin nəzəri prinsipləri və XVIII əsr Azərbaycan lirikasında təzahür xüsusiyyətləri // – Naxçıvan: Axtarışlar (ədəbiyyatşünaslıq, folklorşünaslıq, dilçilik və sənətsünaslıq), – 2024, № 1 (48), – s. 32-38.
16. Alizade, F. XVIII Century Azerbaijan Historical Reality And Literature // – Czestochowa: PNAP Scientific Journal of Polonia University. – 2024. №1, – s. 20-27.
17. Əlizadə, F. XVIII əsr Azərbaycan lirikasında aşiq şeiri janrlarının yeri və rolu // – Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu “Filologiya məsələləri”, – 2024, № 6, – s. 434-441.

Rəyif

Dissertasiyanın müdafiəsi 28 yanvar 2025 cü il tarixində saat 15⁰⁰ - da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1073, Bakı ş., H.Cavid prospekti 117, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 25 dekabr 2024 cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 20.12.2024

Kağızın formatı: A5

Həcm: 40724

Tiraj: 100